

ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. І.І.МЕЧНИКОВА

На правах: рукопису

СЕМЕНЮК Інна Анатоліївна

ДОСЛІДЖЕННЯ СЕМАНТИЧНОЇ ТА СЛОВОТВІРНОЇ
СТРУКТУРИ НАЗВ ДОРІГ У РОСІЙСЬКІЙ МОВІ
/за даними пам'яток писемності/

Спеціальність 10.02.01 – російська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата
філологічних наук

Одеса - 1993

AB 28.320

Роботу виконано в Одеському державному університеті імені
І.І.Мечникова

Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор
Сергєєв Федір Павлович

Офіційні елементи:

доктор філологічних наук, професор
Туркін Володимир Миколайович
кандидат філологічних наук, доцент
Іщенко Дмитро Семенович

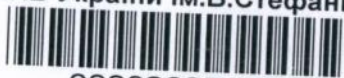
Провідна установа - Прикарпатський державний університет
/м. Івано-Франківськ/

Захист відбудеться 19 листопада 1993 р. на засі-
данні спеціалізованої ради К 068.24.08 в Одеському держав-
ному університеті /270058, м. Одеса, Французький бульвар,
24/26, ауд. 130/.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці
Одеського університету.

Дисертація розіслано 19 листопада 1993 р.

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00802695 (U)

В.о. вченого секретаря
спеціалізованої вченої ради

Григор Шевченко Н.Г.

Актуальність теми. Для сучасного російського мовознавства є характерним усе зростаючий інтерес до питання про шляхи розвитку словникового складу російської мови. Особливу цікавість у дослідників-лінгвістів викликає професійно-термінологічна лексика, оскільки термінологічна система є найбільш рухомою, постійно поновлюваною частиною усього словесного складу, вона реагує на усі зміни в житті суспільства і на розвиток матеріального виробництва.

У другій половині ХХ століття російська історична лексикологія збагатилась дослідженнями, спрямованими на вивчення тих чи інших лексико-семантичних груп. На різних синхронних зрізах досліджувались прикладна /М.Я.Бріцин/, соціальна /В.М.Туркін/, дипломатична /Ф.П.Сергеев/, військова /О.Н.Кожин, Ф.П.Сороколетов/, судохідна /Б.Л.Богородицький/, реміснич. /О.М.Трубачов/ та ін. термінології.

Та все-таки історія словникового складу російської мови не є достатньо вивченою. Ціла низка тематичних груп у плані синхронії і діакронії ще не залучалася до дослідження ні вітчизняними, ні зарубіжними лінгвістами. До їх числа відноситься лексика дорожньої справи, яка, маючи своє коріння у далекому минулому, являє собою досить значний шар у лексичному складі російської літературної мови.

Опису групи слів російської мови з загальним значенням "дорога" у зіставленні з відповідною лексикою англійської мови присвячена стаття А.В.Посох /1972/. З.М.Бичко аналізує терміни дорожньої справи української мови /1983/. У цих дослідженнях містяться цікаві спостереження над функціонуванням багатьох дорожніх термінів в російській і українській мовах. Однак робіт, котрі б займались вивченням дорожньої лексики як складової частини словникового складу російської мови, немає. А поза усім лексико-семантична і структурно-функціональна характеристика дорожньої термінології є важливою не лише для мовознавчої науки. Вона становить певний інтерес також у соціально-економічному і культурному аспектах, позаяк сприяє більш повному і правильному розумінню життя російського суспільства того чи іншого періоду. Усе це і змусило нас звернутися до вивчення російської дорожньої термінології.

Об'єктом дослідження є засвідчені пам'ятниками давньо-руської та російської писемності XI – XX ст. однослівні та складні назви, що відносяться до сфери дорожньої справи.

Мета роботи полягає у комплексному аналізі російської дорожньої термінології як складової частини лексики російської мови.

Задачі дослідження: 1/ Відшукати в пам'ятниках російської писемності лексичні одиниці, що означають поняття дорожньої справи; здійснити їх класифікацію за лексико-семантичними групами; зробити семантичний аналіз слів у цих групах.

2/ Дати характеристику у генетичному аспекті слів, що відносяться до даної сфери; виявити джерела, за рахунок яких формувалася російська дорожня лексика.

3/ Розглянути основні способи і продуктивні моделі терміноутворення у дорожній терміносистемі.

Матеріалом дослідження стали данні руських літописів, грамот, писцевих, торгових, крамничних, прибутково-видаткових книг. Необхідний для дослідження матеріал черпався також з технічних словників різних років видання, учбових словників загальнотехнічної лексики і термінологічних словників різних галузей знань, тлумачних словників сучасної російської мови, енциклопедичних довідників, етимологічних та інших словників. Враховувались також матеріали учбових посібників з дисципліни "Основи дорожньої справи".

Методи дослідження. Як основний використовувався історико-порівняльний метод, котрий дозволив показати дорожню термінологію в становленні й розвитку. Застосовувався описовий метод вивчення матеріалу на синхронному візії. В роботі знайшли відображення і прийоми класифікації, систематики, а також метод статистичних підрахунків.

Наукова новизна: Дана дисертаційна робота є першим в російському мовознавстві дослідженням, в якому здійснено системний аналіз російської дорожньої термінології, виконаний у генетичному і функціональному аспектах за тематичними і лексико-семантичними групами із залученням чималого фактичного матеріалу /проаналізовано близько 400 однослівних і складних дорожніх

термінів/. Описано склад цих лексичних груп, визначені семантичні зв'язки всередині груп, охарактеризовані способи словотвору аналізованих термінів.

Теоретична значимість роботи полягає у тому, що вперше здійснено комплексний аналіз дорожньої термінології в її динамічному аспекті; матеріал дисертації може служити для більш глибоких узагальнень про характер формування і закономірності розвитку словникового складу російської мови. Деякі спостереження, які містяться у роботі, можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історичної лексикології російської мови, при розробці загальних положень про системну організацію лексики, при розв'язанні питань відбору термінологічної лексики в тлумачних словниках російської мови.

Практичне застосування. Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані в лексикографії, зокрема, при укладанні історичних, термінологічних та інших словників, у процесі викладання курсів історії російської мови, лексики сучасної російської мови, при читанні спецкурсів з історичної лексикології, у роботі лінгвістичних гуртків у вищій та середній школі.

На захист виносяться такі наукові положення:

1. Найменування доріг і дорожніх об'єктів являють собою складну систему ієрархічно організованих семантичних і лексико-семантичних об'єднань. В російській дорожній термінології знайшли відображення нові умови побуту Росії: з'явилися нові слова-терміни і термінологічні словосполучення, наповнився новим змістом ряд уже існуючих термінів, вийшли з активного ужитку слова-терміни, що не відповідали новим умовам життя.

2. У складі російської дорожньої термінології виділяються два шари: корінна і запозичена лексика. Корінна лексика, котра складає ядро даної тематичної групи, представлена словами праслов'янського, східнослов'янського і власне російського походження. Іншомовні слова відігравали суттєву, але не визначальну роль в її формуванні. Серед запозичень виділяються латинізмами і західноєвропейцями.

3. Через ряд екстралінгвістичних факторів російська дорожня термінологія характеризується відкритістю і мінливістю складу, появою нових слів-термінів і випаданням застарілих лексичних одиниць.

4. Багато із слів-термінів, що з'явилися ще у давньоруській і власне російській мовах, дійшли до сьогодні, зберігши своє колишнє значення.

Апробація роботи. Дисертація обговорювалась на засіданні кафедри загального і слов'янського мовознавства Одеського держуніверситету. Основні положення дисертаційного дослідження знайшли висвітлення на наукових конференціях професорсько-викладацького складу Одеського університету /1991, 1993 рр./, міжзів'язських конференціях "О.О.Потебня - дослідник слов'янських взаємозв'язків" /Харків, 1990/, "Семантика мови і тексту" /Івано-Франківськ, 1990/, обласних наукових студіях, присвячених 175-річчю з дня народження В.І.Григоровича /Одеса, 1992/.

Основні положення дисертації знайшли відображення у трьох публікаціях.

Структура дисертації. Робота складається з вступу, двох глав, висновків, списку скорочень, прийнятих у дисертації, списку використаної літератури і двох додатків: словнича і стратифікації лексики будівництва і експлуатації доріг.

Зміст роботи. У вступі визначається предмет дослідження, його мета і задачі, обґрунтовуються актуальність новизна дисертаційної роботи, наводяться методи дослідження, формулюються положення, що виносяться на захист. Робиться короткий огляд ступеня розробленості аналізованої проблеми і характеризуються вихідні теоретичні положення.

Історико-лінгвістичне вивчення лексичних одиниць здійснюється за тематичними і лексико-семантичними групами, котрі є структурною одиницею, що забезпечує найбільш ефективний аналіз лексики. Слідом за Ф.П.Ф.лінієм ми розглядаємо лексико-семантичну групу як сукупність слів, які мають близькі та ідентичні значення з різними відтінками, диференційними ознаками.

Результати дослідження оформлюються у вигляді історико-лексикографічних етадів, присвячених вивченню як термінів-слів, так і складних назв, в котрих дорожні терміни є опорними.

Аналізовані дорожні найменування у лексико-семантичних групах розглядаються з семантичного боку, з погляду словотвору, сфери уживання і функціонування на різних етапах розвитку російської мови. Опис термінів здійснюється у кількох аспектах: а/ виявляється значення слова; б/ уточнюються спеціальні технічні і лексикографічні джерела, де вперше зафіксовано термін; в/ ілюструються особливості функціонування слова; г/ вказуються шляхи його протікання в аналізовану термінологічну систему.

Перша глава – "Лексико-семантична структура сучасної російської дорожньої термінології" – складається з шести параграфів. В першому здійснюється аналіз лексем, пов'язаних з поняттям "смуга землі, призначена для пересування", і за пам'ятниками російської писемності просліджується їх семантична динаміка. Інтегральна семема "смуга землі, призначена для пересування по ній" визначила межі аналізованої групи лексики у плані змісту, а у плані виразу – опорною лексемою виступив апелятив дорога. Таким чином, до назв шляхів сполучення у роботі ми віднесли іменники, в тлумаченні яких міститься лише власне дорожнє значення.

Об'єм дорожньої лексики в пам'ятниках писемності досить широкий. До його складу входять як однослівні, так і складні найменування дорожніх об'єктів, котрі є досить різноманітними щодо ознак, що лежать в основі їх номінації. Цим зумовлена доцільність проводити аналіз слів і словосполучень за родо-видовим принципом.

До родових назв доріг відноситься нечисленна група, основу якої складають слова загальнослов'янського походження, котрі засвідчуються пам'ятниками давньоруської і власне російської писемності: дорога /кінець XII ст./ – "місце для проходу, проїзду", поїздка, подорож", з XIII ст. – "подорож, напрям, шлях прямування", перен. засіб для досягнення чогось",

з кінця XIX ст. - "простір, по якому відбувається просування, сполучення", "слід у вигляді смуги, залишений кимось або чимось рухомих"; путь /шлях/ /XII ст./ - "дорога", "право на проїзд чи прохід", з другої половини XV ст. - "подорож, дорога", "напрямок", "рух" /слово путь і значеннями I/ "місце для проходу, проїзду"; 2/ "поїздка, подорож"; 3/ перен. "засіб для досягнення чогось" є синонімом до тих же значень слова дорога; тропа /XI ст./ - "стега; доріжка, прокладена, протоптана тими, хто ходить пішки" /паралельно до лексики тропа для позначення "вузької смуги землі, втопаної людьми, звірями" використовуються слова тропинка, тропина. В синонімічні відношення зі словом тропинка вступає назва доріжка - "штучно створена вузька дорога в парку, в саду". Від неї утворено демінутив доріжечка. За твірними основами назви, що маніфестують інтегральну сему "тропа /стега/", розподіляються таким чином: I/ тропа, тропинка, траспечка, тропка, тропина, стега, стежка; 2/ доріжка, доріженька, доріжечка, полевая доріжка, садова доріжка, паркова доріжка; Улиця /кінець XI ст./ - "площа", "вулиця, прохід між рядами будинків", "хід, прохід", "ряд", "ворота", а також двір; простір за будинком", "садиба", "поле біля садиби", в сучасній російській мові - "простір між двома паралельними рядами будинків для проїзду, проходу", "місце поза домом"; тракт /перша половина XIX ст./ - "велика проїждка дорога"; трасса /XIX ст./ - "велика проїждка дорога, що з'єднує важливі об'єкти, пункти" /у російській мові відоме і видове найменування автотрасса в значенні "автомобільна дорога"/; шоссе /перша чверть XIX ст./ - "дорога, мостена щебенем, а також усяка дорога з твердим покриттям і звичайно з ковчатами, призначена для руху безрейкового транспорту". В лексико-семантичну парадигму "вулиця" входить велика кількість лексем, які є видовими назвами або назвами-аналогами. Це слова: переулок /єдина XVII ст./ - "невеличка вузька вулиця між двома великими будинками",

проїзд /кінець XV ст./ - "провулок чи невеличка вулиця, яка з'єднує дві інші паралельні вулиці; взагалі - вулиця, дорога з рухом транспорту",

проспект /кінець ХІІІ ст./ - "пряма широка вулиця в місті",
магістраль /90-ті рр. ХІХ ст./ - "вулиця з великим рухом",
бульвар /кінець ХІІІ ст./ - "широка алея уздовж підвищеної місцевої вулиці, берега моря, річки", набережна /початок ХV ст./ - "вулиця на березі річки, моря". Загальною, інтегральною семою для родових назв дорожніх об'єктів /дорога, путь, тропа, улиця, трасса, тракт, шоссе/ є сема "розташування в населеному пункті".

За своїм змістом і призначенням видові терміни-назви доріг досить різноманітні і численні. Їх можна об'єднати у кілька тематичних груп: 1/ позначення доріг, пов'язаних з пересуванням по суші /пор. підход /ХІ ст./ - "місце, шлях, по якому підходять, наближаються до чогось", поїзезл /середина ХІV ст./ - "місце, по якому під'їжджають до чогось", перекресток /друга половина ХVІ ст./ - "місце перетину доріг і вулиць", перевал /перша чверть ХVІІ ст./ - "місце, прилатне чи пристосоване для переправи через щось", перегон /початок ХVІІ ст./ - "відстань, що долається за один раз між зупинками, привалами", аллея /початок ХVІІІ ст./ - "дорога, обсаджена з обох боків деревами" чи "пряма дорога, прорубана у лісі"; з кінця ХVІІІ ст. - "прохід між двома стінами будинку, що веде на двір чи до сходів", "місце для змагань з боротьби, бігу у давніх греків", "штучно проложена доріжка ч. дорога, обсаджена з обох боків деревами, кущами тощо", тротуар /початок ХVІХ ст./ - "пішохідна доріжка з боків вулиці, площі, піднята над проїжджою частиною", виалук /друга половина ХІХ ст./ - "мостова споруда над яром, ущелиною, дорогою тощо /але не над водним простором/; 2/ назви доріг, сполучених з водним простором /пор. брод /початок ХІ ст./ - "перехід через річку чи трясовину у мілкому місці", перевоз /середина ХІІ ст./ - "перевоз через річку", гаті /ХІІІ ст./ - "настил з колод чи хмизу для проїзду, проходу через болото", волок /кінець ХІV ст./ - простір між судохідними річками, через який судна перевозувались"/; 3/ назви доріг, що передавались лексемами з ознаками "сполучуваність з сушею" + "сполучуваність з водним простором" /пор. міст /Х ст./ - "кам'яна або дерев'яна споруда, на підпорах чи склепіннях прокладена че-

рез річку, джерело, рів тощо для переправи або переходу з одного боку на інший", "настил на болотистому місці, гать", вимощена дорога, бруківка", керамець /друга половина XII ст./ - "шлях пересування", переход /XII ст./ - "хід між двома будівлями", "місце, де можна перейти річку", "споруда, по якій можна перейти річку", ворота /друга половина XII - XVI ст./ - "вхід, проїзд, прохід", берегові ворота", прохід на річці між скелями, мілинами", туннель /тоннель/ друга половина XIX ст./ - "наскрізний прохід, підземна споруда для залізничного шляху, канал // довгий прохід, утворений чимось".

У другому параграфі - "Найменування матеріалів, що використовуються при будівництві доріг" - описано лексеми, що позначають будівельні матеріали.

З XV по XVII ст. виникають сприятливі умови для будівництва доріг переважно з дикого каменю, а пізніше /в XVIII ст./ було розпочато розробку мережі доріг з асфальтовим покриттям. У той же час починають закладатися перші елементи сучасної дорожньої науки, що перш за все пов'язано з розвитком будівництва кам'яних і шосейних доріг. У зв'язку з удосконаленням процесів будівництва доріг відбувається збагачення лексичного складу дорожньої термінології, формується нова тематична група "назви матеріалів, що використовуються при будівництві доріг". До неї входять лексеми камінь /X ст./ в значенні "видобуте тіло різної твердості", асфальт /друга половина XIV ст./ - "в'язуча речовина", з початку XVIII ст. - в значенні "клей", а з кінця XVIII ст. - "гірська смола", обрусатка /друга половина XIV ст./ чотирикутно обстругана колода чи камінь, уживаний в будівництві", киршиця /друга половина XV ст./ - "брусок, зроблений з глини", клинкер /початок XX ст./ - "цеглина /киршиця/ спеціальних розмірів для мощення бруківки", щебеня /перша половина XVIII ст./ - "потріблений камінь, цегла", бетон /перша половина XIX ст./ - "суміш твердих матеріалів з в'язучими речовинами".

В третьому параграфі "Назви машин, що застосовуються для побудови доріг" підлягають семантичному аналізу лексеми, що

означають назви дорожніх машин.

В кінці ХІІІ - на початку ХІХ ст. відбувається подальший розвиток і вдосконалення технології будівництва доріг. Цьому сприяє поява нових машин і засобів механізації. Під впливом екстралінгвістичних чинників відбуваються зміни в кількісному і якісному складі термінології дорожньої справи: з термінології ремісничої вона виростає у науково-технічну, зв'язану з великим машинним виробництвом. Досліджувана термінологія активно розвивається, розширюється межі тематичних груп, формується група термінів на позначення дорожніх машин. Пор.: каток /ХІІІ - початок ХІV ст./, грохот /друг. пол. ХІІІ ст./, скрепер /кінець ХІІІ ст./, гудронатор /кінець ХІХ ст./, грейдер /ХХ ст./, екскаватор /перша пол. ХХ ст./.

В четвертому параграфі "Позначення видів деформації дорожнього покриття" описуються слова волна /перша пол. ХІІ ст./ - "нерівна, горбиста поверхня", вибоина /кінець ХІІ ст./ - "яма, вибита від їзди по дорозі", яма /остання чверть ХІІІ ст./ - "заглиблення на поверхні", износ /кінець ХІІІ ст./ - "стан того, що від частого уживання псується і починає старіти", світ /перша половина ХІХ ст./ - деформація пружного тіла, при якій шари його зсовуються один відносно іншого".

В п'ятому параграфі "Термінологія дорожньої справи з точки зору походження" описується утворення російського термінологічного фонду сфери будівництва і експлуатації доріг. Зазначено, що за походженням одні дорожні терміни є корінними російськими, інші - запозичені. Основну частину словникового фонду дорожньої термінології складають корінні терміни, які піділяються на слова праслав'янського, давньоруського і власне російського походження, що увійшли в термінологію дорожньої справи із загальноуживаної лексики: голова /др.-рус. голова, в дорожній сфері використовуються в значенні "ведуча і направляюча частина автоколони, поїзда"/, бровка /ст.-слов. бръвъ, в дорожній справі - "лінія перетину поверхні узбіччя з поверхнею укосу земляного полотна"/, корыто /др.-рус. корыто, термінологічне значення - "заглиблення у земляному полотні для розміщення у ньому дорожнього одягу"/, полотно /др.-рус.

полотно, як дорожній термін означає "земляне полотно з розташованими на ньому проїздами частиною, узбіччями, крайовими смугами і обстановкою дороги" та ін.

Поряд з зкріпними термінами для йомінації дорожніх понять широко застосовуються слова з інших мов: з німецької - проспект, трасса; французької - бульвар, магістраль, шоссе; англійської - тоннель, грейдер тощо.

З лексико-семантичного погляду ішномовні слова можуть бути назвами доріг /трасса, тракт, шоссе тощо/, дорожно-будівельних матеріалів /бетон, асфальт, клинкер та ін./, дорожніх машин /грейдер, скрепер, екскаватор тощо/.

Російська дорожня термінологія збагачується не лише за рахунок прямих запозичень, але й шляхом калькування. Оскільки у синхронному плані кальки не виявляють будь-яких ознак ішномовності, семантичні, словотвірні та фразеологічні кальки з англійських відповідників розглядаються нами як особлива група власне російських термінів.

До фразеологічних кальок відносяться: железная дорога /англ. rail way /, мост с ездой поверху / top-road bridge /, мост с ездой понизу / bottom-road bridge /; до семантичних - термін ветка /англ. branch /, до словотвірних - волнолом /англ. breakwater /.

Окрім семантичного аналізу лексем в межах тематичних груп, здійснено класифікацію лексики дорожньої справи за критеріями внутрі- та міжгалузевого розподілу /шостий параграф "Класифікація лексики дорожньої справи"/. У дорожній термінології виділяються пласта^с власних і залучених термінів. Власні терміни складають основу словникового фонду дорожньої термінології. За параметром внутрігалузевої дистрибуції /розподілу/ вони можуть бути розділені на загальнодорожні терміни, котрі належать до усіх терміносистем дорожнього транспорту /пор. дорога, путь, трасса, шлях, автострада; кромка дороги, земляное полотно, дорожная одежда та ін./, і вузькоспеціальні терміни /пор. бордюр, тротуар, кромка дороги, наполб, обочина, обрез, островок безопасности, островок регулирования движения, ось автомобильной дороги, полоса стоянки; асфальтоукладчик, бетоносмеситель, драглайн, грохот, каток тощо/, котрі функціо-

нують лише в межах даної області.

Тісний контакт будівництва і експлуатації доріг з такими галузями людської діяльності, як геологія, гідрологія, залізниця і залізничне господарство, будівельна справа є причиною широкого використання термінів з цих галузей у професійній комунікації дорожників. За критеріями важливості повначуваного терміном поняття у системі аналізованої науково-виробничої області та регулярності функціонування залучені терміни розподіляються на обов'язкові, тематично зумовлені й додаткові /пор. арматура, балка, консоль тормозної путь, уклон; водоствод, волнолом, дамба, быстроток, обвал, селової поток; порок древеси ны, засев травой /.

Переходячи в дорожню термінологію, відбувається певна корекція семантичного наповнення у термінів суміжних галузей щодо дорожнього контексту.

Друга глава - "Структурно-функціональна характеристика дорожньої термінології російської мови". У ній йдеться про основні способи номінації понять дорожньої сфери і продуктивні моделі термінотворення. Створення спеціальних назв у різних галузях знань здійснюється за допомогою семантичного, морфологічного і синтаксичного способів номінації. Активне застосування усіх способів номінації - характерна риса термінологічної лексики.

Семантичне творення термінів - традиційний продуктивний спосіб поповнення термінологічного фонду російської мови. Творення термінів від слів загальнонародної мови відбувається шляхом метафоричних, метонімічних та функціональних перенесень значення, а також за рахунок розширення чи звуčenja семантичного об'єму слова.

Метафоричне перенесення як спосіб утворення спеціальних найменувань реєструється уже в давньоруській мові. Пор. подешва - "основа, фундамент будівлі", в дорожній справі - подешва - "основа траси, на яку вкладається дорожній одяг".

У наш час спостерігається послаблення активності метафоризації як засобу термінотворення. Рівень сучасної науки й техніки висуває строго наукові ознаки побудови терміносистем.

Активність даного способу залежить від того, на якому етапі свого розвитку знаходиться конкретна терміносистема /пор. дорожі й одяжда, болєзь земляного полотна, шапка насипи /.

Дослідження дорожніх термінів метонімічного походження підтверджує, що провідною тенденцією метонімічного перенесення в технічній термінології є семантичне перетворення типу "дія - результат дії": внемка, перегон, переєзд тощо.

Виконане нами дослідження низки термінів дорожнього середовища свідчить про взаємозв'язок між усіма семантичними процесами і, зокрема, - звуженням і розширенням значення.

Спеціалізація значення спостерігається при переході в термінологічну лексику загальноживаних слів. При цьому звуження значення досягається додаванням до смислової структури слова спеціальних сем. Наприклад, антисептик - загальнотех. "хімічна речовина, котрій властива протимікробна дія", дор. - "речовина, що широко застоується для введення в деревину шпал, а також мостових, перехідних брусів спеціальних стовпів з метою захисту їх від загнивання і для продовження строку служби".

При розширенні значення із смислової структури слова виділяються уточнюючі компоненти. Це можна простежити на прикладі слова док мотив. Воно увійшло до російської мови з англійської як позначення парової рушійної машини. На початковому етапі термін локомотив у своєму значенні збігається з терміном паровоз. Однак через масове застосування інших видів тяги /наприклад, електричної/ з'являються диференціюючі позначення цих гідів тяги: паровоз, тепловоз, електровоз. Слово локомотив у мовленнєвій практиці фахівців дорожньої справи закріплюється як узагальнююче позначення "машини, яка пересуває себе і тягне за собою вантаж".

Ці приклади свідчать про те, що в дорожній термінології є лексеми, між якими існують синонімічні відношення. Явище синонімії /слова викочують одну і ту ж функцію в межах одного і того ж чи одних і тих же речень/ спостерігається і в інших термінологіях /див.Кутіна Л.Л. 1970, Брішин М.Я. 1967, Сороколетов Ф.П. 1970 та ін./. Це пояснюється тим, що термінологія

є складовою частиною загальнономовного словника і підлягає загальним закономірностям його розвитку. Виникнення синоніміа у дорожній термінології спричинюється багатьма чинниками. Один з них – прихід слів з однаковою чи близькою семантикою з різних мов /паровоз – локомотив/.

Аналіз термінів дорожньої терміносистеми з погляду словотворення дозволяє дійти до висновку про малу продуктивність префіксації та префіксації-суфіксації як способів термінотворення. Переважна частина назв твориться шляхом додавання суф'ксів -ни|ї(є) , -к(а) і нульового суфікса до дієслівних основ, внаслідок чого утворюються терміни із семантикою процесуальності-результативності /армирование, защипывание, истирание; вземка, кладка, прокладка; занос, изгиб, разбег, перекос тощо/.

Дорожня термінологія містить значну кількість термінів, утворених основоскладанням, основоскладанням з нульовою суфіксацією /грузопоток, волноборьба; быстроток, лавинорез; пу-теочиститель, наносоудловитель тощо/.

Велику групу термінів складають терміни-словосполучення /ТС/, котрі виконують ту ж номінативну функцію, що й унітерміни. В дорожній термінології переважать субстантивні ТС атрибутивного типу, сама продуктивна модель яких "прикметник + іменник". В меншій мірі атрибутивні відношення характерні для ТС типу "іменник + іменник в родовому відмінку" /пор. откос насыпи, усток моста, занос покрытия тощо/.

Наявні в дорожній термінології і триелементні утворення /пор. оседание земляного полотна, оценка состояния дороги/.

У висновках викладено основні загальні результати нашої наукової розвідки:

I. Російська мова досліджуваного періоду володіла різними лексичними засобами, за допомогою яких означались поняття дорожньої сфери. Ці засоби являли собою певну систему, котра у період з XI по XIII ст. інтенсивно формувалась і під кінець XIX ст. набула досить конкретних обрисів. В процесі становлення в ній виникли лексико-семантичні групи, які входили до лекси-

ко-тематичних об'єднань, що постійно поповнявалися новими засобами позначення дорожніх понять.

Багато лексем у згаданих об'єднаннях функціонували лише як дорожні терміни /пор. дорога, путь, трасса, тракт, магістраль, автобан; асфальт, камень, брусчатка; грохот, каток, грейдер тощо/; інші /їх значно менше/ виступали як терміни у одному із своїх значень, а в інших функціонували загальноуживані слова російської мови /пор. бровка, голова, полотно, корыто, гребень, шапка, карман тощо/. Перехід одиниць із загальноуживаної лексики до фонду спеціальних найменувань в даному випадку є наслідком процесу вторинної номінації, з якої наявні у мові засоби використовуються у новій для них функції називання стосовно до нових явищ у дійсності.

У дорожній термінології широко користувались термінами суміжних сфер: військової, будівельної, гідрологічної та інших. Це так звані залучені терміни /пор. арматура, обьютоток, водоток, водоствод, волнолом, агрессивность воды, обвал, селевой поток тощо/.

2. У активному запасі сучасної дорожньої термінології збереглося чимало термінів попередніх епох /пор. проселок, колея, путь, улица, тропа, стега, тракт, шлях; камень, кирпич та багато інших/.

Номенклатура досліджуваної термінології помітно поповнилась і новими позначеннями. Їх поява зумовлена постійним вдосконаленням дорожньої служби Росії /пор. магістраль; шоссе; трасса, тротуар, бульвар, виадук, автобан; гудронатор, экскаватор /.

Деякі з дорожніх термінів протримались у російській мові недовго – лише до XVI ст. Вони вийшли з ужитку через те, що недостатньо точно відображали суть нових дорожніх понять /пор. забор, стопа, стопник, переверт, жеравел/.

3. Дослідження дорожньої термінології з точки зору мовних джерел показало, що основну її частину становлять лексичні одиниці національної мови, що зумовлено її опиранням на корінну лексику ремесел, засобів пересування, будівництва. Її склад

не є однорідним, позаяк ця лексика не є утвором якоїсь одної епохи. Тому в ній є слова загальнослов'янського, давньоруського і власне російського походження.

У пошуках засобів номінації понять дорожньої справи російська мовленнєва практика нерідко удавалася до запозичень з інших мов. Такі спеціальні мовні засоби приходили звичайно разом з позначуваними реаліями /власне запозичені терміни/, активно використовувалась лексика суміжних сфер діяльності /семантично переорієнтовані терміни/, а також термінологізувалися іншомовні лексичні одиниці загальноновживаного характеру.

Не завжди іншомовна лексика запозичується безпосередньо з мови-джерела. Виявлено випадки опосередкованого переходу запозичень в російську мову : пор. проспект /кінець ХІІІ ст./ з нім. *prospekt* "вид, перспектива". В німецькій же це слово з'явилося з латини - *prospicere* "вид на щось", що власне походить в'д дієслова *prospicere* "дивитись уперед, вдалину"/; тоннель /др.пол. ХІХ ст./: англ. *tunnel* з ст.-франц. *tonnel* "кругле, бочковидне, склепіння"/; магістраль /др.пол. ХІХ ст./: франц. *magistral* від лат. *magistralis* "головний"/; шоссе /перша чверть ХІХ ст./: франц. *chaussee* з лат. *calciata (via)*, не включена й німецька мова-посередник.

Російська дорожня термінологія збагачувалась не лише шляхом прямих і опосередкованих запозичень, але й за рахунок калькування. Це фразеологічні, семантичні й словотвірні кальки.

4. У створенні спеціальних найменувань у сфері дорожньої справи використовуються семантичний, морфологічний і синтаксичний способи номінації.

Семантичне творення термінів демонструє традиційні процеси семантичних переосмислень слів загальнонародної мови. Нові терміни виникають унаслідок метафоричного і метонімічного перенесень, звуження чи розширення значень спеціальних чи загальноуживаних слів.

Дослідження морфологічного творення термінів дорожньої

справи свідчить про те, що тут, як і в інших терміносистемах, діють загальні тенденції словотвору російської мови. Основна маса таких спеціальних позначень створюється шляхом афіксації чи складання. У процесі афіксації найбільш активну роль відіграють суфікси *-ни(е)*, *-к(а)*, а також нульовий суфікс. Префіксація у цій терміносистемі майже не застосовується (наслідок меншої класифікуючої здатності префіксів). Важливе місце тут належить складанню основ.

Статистичні підрахунки уживань в дорожній термінології однослівних і кількаслівних спеціальних найменувань підтвердили думку про переважання у даній підмові складних термінів, велике поширення яких у мові науки і техніки пояснюється гнучкістю синтаксичного способу термінотворення, можливістю умістити в одному позначенні багато ознак поняття.

Серед дорожніх термінів найбільш частотними є термінологічні словосполучення атрибутивного типу /біля 60 усіх ТС/ моделі "прикметник + іменник", в яких прикметник визначає ведучий компонент за ознаками призначення, володіння певною властивістю, зовнішнього вигляду і подіб. Словотворча модель "іменник в називному відмінку як вихідна форма + іменник в родовому відмінку" використовується переважно для вираження об'єктних відношень. Семантична ємність родового означального дозволяє виразити різноманітні видові ознаки, точніше назвати численні властивості явища /пор. исправление пути, вывал грунта, отвод пути/. Триелементні складні найменування представлені моделями атрибутивного типу "прикметник + /прикметник + іменник/"; "іменник + /прикметник + іменник в родовому відмінку/" і об'єктними конструкціями "іменник + /іменник в родовому відмінку + іменник в родовому відмінку/". Пор. шитовая снегозащитная линия, оценка состояния дороги, вымывание частиц грунта тощо.

Головні положення дисертації викладено в публікаціях:

1. Сопоставительный анализ наименований дорог в русском и украинском языках // А.А.Потебня - исследователь славянских взаимосвязей: Тез. межвуз. науч. конференции. - Харьков, 1990. -

2. Из истории наименований дорог в русском языке // Профессор Виктор Иванович Григорович: Тез. докладов областных научных чтений, посвященных 175-летию со дня рождения ученого-слависта. - Одесса, 1991. - С.72-74.

3. Наблюдения над лексикой, обозначающей наименования дорожных объектов в русском и украинском языках // Актульні проблеми відродження мов і культури західних та південних слов'ян в Україні: Матеріали міжвуз. науково-практич. конференції. - Одеса, 1993. - С.282-287.

И. Шевченко

Подп. к печати 18.10.93г. Формат 60x84 1/16.
Объем 0,7уч.изд.л. I, Оп.л. Заказ № 1784. Тираж 100экз.
Гортипограф ч Одесского управления по печати, цех №3.
Ленина 49.

AB 28.320